तत्पर्य्यायः। ह्रेषा २। इत्यमरः। २।७।४७॥ ह्रेषा ३। इति तट्टीका॥

हेषी, [न्] पुं, (हेषा इति शब्दोऽस्त्यस्य। इनिः।) अश्वः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हेहै, व्य, (हे च है च।) सम्बोधनम्। हूतिः। इति मेदिनी॥

है, व्य, (हिनोतीति। हि गतौ बाहुलकात् डै।) सम्बोधनम्। आह्वानम्। इति मेदिनी॥

हैतुकः, पुं, (हेतुना चरतीति। हेतु+ठक्। सद्युक्तिव्यवहारी। यथा, मनुः।

"त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्म्मपाठकः।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा॥"

त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः। हैतुकः सद्युक्तिव्यवहारी। इति व्यवहारतत्त्वम्॥ हेतुद्वारा सत्कर्म्मसु सन्देहकर्त्ता। यथा,—

"पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैड़ालव्रतिकान् शठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्॥"

इति विष्णुपुराणे। ३। १८। ९९॥

पाषण्डादीनां लक्षणम्।

"भ्रष्टः स्वधर्म्मात् पाषण्डो विकर्म्मस्थो निषिद्धकृत्।
यस्य धर्म्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैड़ालं नाम तद्व्रतम्॥"

तद्वान् वैड़ालव्रतिकः।

"प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्।
व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः॥
सन्देहकृत् हेतुभिर्यः सत्कर्म्मसु स हैतुकः।
अर्व्वाग्दृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः।
शठो मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृतः॥"

इति तट्टीका॥

(फलाभिसन्धानयुक्ते, त्रि॥)

हैमं, क्ली, (हिमे भवम्। अण्।) प्रातर्हिमोदभवजलम्। इति राजनिघण्टः॥ हिमभवे, त्रि॥ (यथा, रघौ। १६। ७।

"लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम्॥")

हेमजाते च त्रि॥ इत्यमरः। २। ८। ३२॥ (यथा, रघौ। ६। १५।

"आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोऽन्यः
किञ्चित् समावर्ज्जितनेत्रशोभः।
तिर्य्यग् विसंसर्पिनखप्रभेण
पादेन हैमं विलिलेख पीठम्॥")

हैमः, पुं, भूनिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥ (हेम्नो विकारः। हेम+अण्।) हेम्नो विकारः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (शिवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ६३।

"हैमो हेमकरो यज्ञः सर्व्वधारी धरोत्तमः॥"

पर्व्वतविशेषः। यथा, महाभारते। १३। १९। ५४।

"कैलासं मन्दरं हैमं सर्व्वाननुचचार ह।
तानतीत्य महाशैलान् कैरातं स्थानमुत्तमम्॥")

हैमनं, क्ली, पुं, (हेमन्त एव इति। "सर्व्वत्राण् च तलोपश्च।" ४। ३। २२। इति स्वार्थे अण् तलोपश्च।) हेमन्त ऋतुः। यथा। हेमन्तहैमनावस्त्री। इति शब्दरत्नावली॥ (हेम्न इदमित्यण्। न टिलोपः।) स्वर्णजाते हिमजाते च त्रि॥ (हेमन्तभवे च त्रि। यथा, किरातार्ज्जुनीये। १७। १२।

"उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्नाः
शिलीमुखानव्यथयाम्बभूवुः।
अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब-
मर्कस्य पादा इव हैमनस्य॥"॥)

हैमनः, पुं, (हेमन्त एव अण्। तलोपश्च।) मार्गशीर्षमासः। इति राजनिर्घण्टः॥ (हेमन्ते जातः अण् तलोपश्च।) हिमकालोद्भवषष्टिकधान्यम्। अस्य गुणाः।

"हैमनास्तु हिमा वृष्या मधुरा बद्धवर्च्चसः।"

इति राजवल्लभः॥

हैमन्तं, क्ली, पुं, (हेमन्त+"सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्।" ४।३।१६। इति अण्।) हेमन्त ऋतुः। हेमन्तसम्बन्धिनि, त्रि। इति हेमन्तशब्दात् स्वार्थे ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

हैमन्तिकं, क्ली, (हेमन्ते भवः। ठञ्।) शालिधान्यम्। आमन धान इति भाषा। यथा,—

"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः॥"

इति हविष्यान्नप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम्॥

हेमन्तकालजाते, त्रि॥ (यथा आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे। ४। १२। १।

"बृहस्पतिः पांक्तस्त्रिणवः शाक्वरो हैमन्तिकः॥")

हैममुद्रिकः, त्रि, स्वर्णमुद्रिकाविशिष्टः। हैमी मुद्रिका यस्य इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः॥ इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

हैमलः, पुं, क्ली, (हिमल+अण्।) हेमन्त ऋतुः। हिमलशब्दात् ष्णप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति काचित् शब्दरत्नावली॥ हैमन इति साधुपाठः॥

हैमवतं, क्ली, (हिमवतोऽदूरभवो देशः हिमवत इदं वा। अण्।) भारतवर्षम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

हैमवतः, पुं, विषभेदः। इति हेमचन्द्रः॥ (हिमालयसम्बन्धिनि, तज्जाते च त्रि॥ देशविशेषः। यथा, महाभारते। २। ५०। २०।

"निषदान् पारसीकांश्च कृष्णान् हैमवतांस्तथा॥")

हैमवतवर्षं, क्ली, भारतवर्षम्। यथा,—

"एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्ततिः।
हेमकूटं परं यत्र नम्रा किंपुरुषोत्तमः॥"

इति वाराहे रुद्रगीता॥

हैमवती, स्त्री, (हिमवतोऽपत्यं स्त्री। अण्। ङीप्।) पार्व्वती। (यथा, देवीभागवते। १२। ८। ५७।

"उमाभिधाना पुरतो देवीं हैमवतीं शिवाम्॥")

हरीतकी। इत्यमरः। १।१।३८; २। ४। ५९॥ स्वर्णक्षीरी। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मलञ्चोकमुच्यते॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

श्वेतवचा। इति मेदिनी॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,

"षड्ग्रन्थ्योग्रा वचा ज्ञेया श्वेता हैमवतीति च।"

इति गारुड़े २०८ अध्याये॥

हिमवतः प्रभवति प्रकाशते प्रथमं दृश्यते इति। "प्रभवति।" ४। ३। ८३। इत्यण्।) गङ्गा। इति धरणिः॥ (यथा, महाभारते। ३। १०८। १६।

"एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा।
पितामहा मे वरदे! कपिलेन महानदि!।
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम्॥"

हिमवति भवा इति। अण्।) रेणुका। कपिलद्राक्षा। अतसी। इति राजनिर्घण्टः॥

हैमा, } स्त्री, (हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्याः इति अण्।
हैमी, } वा ङीप्।) पीतयूथिका। इति शब्दरत्नावली॥ (यूथिकाशब्दे अस्या विषयो ज्ञातव्यः॥

हैयङ्गवीनं, क्ली, (ह्यो गोदोहस्य विकारः इति। "हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्।" ५। २। २३। इति खञ् हियङ्गादेशश्च।) सद्योगोदोहोद्भवं घृतम्। इत्यमरः। २। ९। ५२॥ नवनीतम्। इति रत्नमाला राजनिर्घण्टश्च॥ (यथा, हरिवंशे। भविष्यपर्व्वणि। ५८। १०।

"हैयङ्गवीनं क्षीराणि दधि वा किमजीजनन्।
गोधनं सर्व्वमेवेदं नीरोगं प्रतिपद्यते॥")

तत्पर्य्यायः। सरजम् २ मन्थजम् ३ कलम्बुटम् ४। इति हारावली॥

हैरिकः, पुं, (हिनोतीति। रक्। हेरं आसुरी माया। तज्जानाति। ठक्।) चौरः। इति धरणिः॥

हैहयः, पुं, (हय्या अपत्यम्। "स्त्रीभ्यो ढक्।" ४।१।१२०। इति ढक्। पृषोदरादित्वात् साधुः। यद्वा हेशब्देन नामैकदेशग्रहणेन नामग्रहणात् हेषाशब्देन हेषाशब्दं कुर्व्वन् हयति गच्छतीति हेहयोऽश्वः तस्यायं "शिवादिभ्योऽण्।" ४। १। ११२। इत्यण्। यद्वा, हे भक्त हे भक्त इति वदन् हयति गच्छतीति हेहयो विष्णुः। तस्यायं हैहयः।) कार्त्तवीर्य्यः। इति हेमचन्द्रः॥ देशविशेषः। यथा,—

"पश्चिमे हैहयास्ताद्रिम्लेच्छवासशकादयः॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वे कूर्म्मचक्रम्॥

हैहयः, पुं, (हैहयाः तद्देशवासिनः तेषां राजा अण्।) कार्त्तवीर्य्यराजः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघौ। ११। ७४।

"बिभ्रतोऽस्त्रमचलेऽप्यकुण्ठितं
द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ।
धेनुवत्सहरणाच्च हैययः
त्वञ्च कीर्त्तिमपहर्त्तुमुद्यतः॥")